

RYSZARD RUBINKIEWICZ SDB

Mk 15,34 i Hbr 1,8-9 W ŚWIETLE TRADYCJI TARGUMICZNEJ

Targum do *Psałmów* jest dziełem stosunkowo późnym, skompilowanym przez tego samego wydawcę, który opracował targum do *Księgi Joba*¹. W. O. E. Oesterley datuje obecną redakcję tego dzieła na 2 poł. VII w. po Chr.² T. Walker sądzi, że niektóre interpolacje mogą pochodzić z VIII czy nawet IX w. po Chr.³ W. Bacher jednak datuje kompozycję całego targumu na V w. po Chr.; w każdym razie musiano go ułożyć przed 476 r., tj. przed zburzeniem Rzymu, gdyż w targumie Ps 108,12 jest wzmianka o Rzymie i Konstantynopolu jako 2 stolicach imperium⁴. Lecz P. Churgin słusznie zauważa, iż Rzym pozostał dla Żydów symbolem potęgi Edomu również i po zburzeniu⁵. Należy jednak rozgraniczyć pomiędzy datą redakcji samego targumu a wiekiem tradycji w nim zawartych. Te

* Wykaz używanych skrótów:

AJSL — "American Journal of Semitic Languages and Literatures". Chicago 1884-1941. BZ — „Biblische Zeitschrift”. Paderborn 1903-39; 1957- BZAW — Beihefte zur „Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft”. Giessen (od 1944). Berlin 1881- JBL — "Journal of Biblical Literature". Philadelphia 1881- JE — The Jewish Encyclopedia I-XII. Wyd. J. Singer. New York—London 1901-06. MGWJ — „Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums”. Breslau 1851-1939. NT — "Novum Testamentum". An International Quarterly for New Testament and Related Studies. Leiden 1956- PEB — Podręczna Encyklopedia Biblijna I-II. Red. E. Dąbrowski. Poznań 1960-61. PEQ — "The Palestine Exploration Quarterly". London 1869- RB — „Revue biblique”. Paris 1892- StrBill — H. L. Strack., P. Billerbeck. *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch* I-IV. München 1954-61. StT — "Studia theologica". Cura Ordinum Theologorum Scandinavicornum edita. Lund 1947-

¹ W. Bacher. *Targum*. W: JE XII s. 62.

² W. O. E. Oesterley. *Targums*. W: *Hastings' Dictionary of the Bible*. Vol. 1 s. 894.

³ T. Walker. *Targum*. W: *Hastings Dictionary of the Bible*. Vol. 4 s. 682.

⁴ W. Bacher. jw.; Tenze. *Das Targum zu den Psalmen*. MGWJ 21:1872 s. 470-471.

⁵ P. Churgin. *The Targum to Hagiographa* (po hebrajsku). New York 1945 s. 59; por. również R. Le Déaut. *Introduction a la litterature targumique*. Rome 1966 s. 132 nota 2.

ostatnie są niekiedy bardzo stare i sięgają czasów Chrystusa, jak niedawno staraliśmy się to udowodnić na przykładzie targumu Ps 68,19⁶.

W niniejszym artykule pragniemy przedstawić 2 dalsze tradycje targumiczne, które rzucić mogą nieco światła na tekst *Ewangelii według św. Marka 15,34* i *Listu do Hebrajczyków 1,8-9*.

a) Mk 15,34 (Ps 22,2).

Psalm 22 cytowany jest w *Ewangelii według św. Marka 3* razy w opisie męki Pana Jezusa⁷, ale tekst Mk 15,34 wyróżnia się tym, że autor przytacza słowa psalmu w języku aramajskim: „O godzinie dziewiątej Jezus zawołał donośnym głosem: „Eloi, Eloi, lama sabachthani”, co w przekładzie znaczy: Boże mój, Boże mój, czemuś mnie opuścił?”

Relacja *Ewangelii według św. Mateusza*, gdzie słowa Jezusa podane są w języku hebrajskim (*Eli, Eli lama sabachthani*), zależna jest od przekazu Markowego⁸. Obaj ewngeliści podają ten cytat jako ostatnie słowa Jezusa⁹. Same szczegóły z tej sceny pochodzą od uczniów Jezusa, którzy wierzyli weń jako Mesjasza¹⁰. Podkreślenie faktu, że słowa Jezusa nie zostały właściwie zrozumiane (Mk 15,35), jak również zacytowanie tekstu *Psalmu*, tak jak go wypowiedział Chrystus na krzyżu, świadczą o doniosłości tego tekstu i szczególnej pieczołowitości w jego przekazie. Dlaczego jednak Marek podaje tekst *Psalmu* po aramajsku, a Mateusz po hebrajsku? Różne są opinie na ten temat. Jedni opowiadają się za wersją aramajską jako pierwotną¹¹, drudzy natomiast twierdzą, że Pan Jezus cytował tekst hebrajski *Psalmu*¹².

⁶ Por. R. Rubinkiewicz. *Ps LXVIII,19 (=Eph IV,8) Another Textual Tradition or Targum?* NT 17:1975 s. 219-224.

⁷ Mk 15,24 (Ps 22,19); 15,29 (Ps 22,8); 15,24 (Ps 22,2).

⁸ Por. na ten temat J. Gnilka. *Mein Gott, mein Gott, warum hast du mich verlassen?* (Mk 15,34 par.). BZ 3:1959 s. 296-297.

⁹ Według Mk i Mt Pan Jezus po wypowiedzeniu słów psalmu wydał jeszcze okrzyk i skonał (Mk 15,37; Mt 25,50). Łukasz i Jan opuszczają Ps 22 i jako ostatnie słowa Jezusa podają: „Ojczy, w ręce Twoje oddaję ducha mego” (Łk 23,46) i „wykonało się” (J 19,30).

¹⁰ Por. W. L. Knox. *The Sources of the Synoptic Gospels*. Cambridge 1953 s. 145.

¹¹ Są to: B. Walton. *Biblia Sacra Polyglotta*. Vol. 1. London 1653-1657 s. 86; J. R. Harris. *Traces of Targumim in the New Testament*. ExT 32:1920-21 s. 374; W. Leonard. *The Old Testament in the Epistle to the Hebrew and the Problem of its Authorship*. Vatican 1938 s. 295; B. Lindars. *New Testament Apologetic*. London 1961 s. 89; M. Wilcox. *The Semitisms of Acts*. Oxford 1965 s. 25 nota 2; B. J. Roberts. *The Old Testament Text and Versions*. Cardiff 1951 s. 198 i inni.

¹² Są to: V. W. Buckler. „*Eli, Eli, lama sabachthani?*” AJSL 55:1938 s. 378-391;

Z punktu widzenia krytyki tekstu lekcja eloi, *eloi lama sabachthani* jest poświadczona przez takie kodeksy, jak S C L A Ψ (D 112). Jedyne kodeksy D Θ 059 565 oraz Itala posiadają *eli eli* zamiast *eloi eloi* oraz *lama zafthani* zamiast *lama sabachthani*. Makariusz (Magnes. I 12) natomiast podaje obie lekcje. Bez wątpienia stoimy tutaj w obliczu tendencji do szarmonizowania tekstu *Psalmu* z oryginałem hebrajskim, co zresztą łatwe było tam, gdzie język aramajski nie był językiem codziennego użytku. Lekcja *zafthani* jest niczym innym, jak transkrypcją hebrajskiego *ʿzbṭny*¹³. Mamy więc dobre podstawy do twierdzenia, że lekcja *sabachthani* jest autentyczna. W oryginale aramajskim cały ten cytat wyglądał zatem w sposób następujący:

'lhy 'lhy lm' šbqṭny.

Natomiast tekst aramajski *Psalmu* w wydaniach Walton'a i Lagard'a przedstawia się następująco:

'ly 'ly mṭwl mh šbqṭny.

Widać stąd, że aramajski tekst Marka różny jest od tekstu targumu, ale różnice są niewielkie. Powrócimy jeszcze do tego problemu w dalszej części artykułu.

Interpretacje Mk 15,34 sprowadzają się do wyjaśnienia, dlaczego słowa Jezusa zostały zrozumiane błędnie. Czytamy bowiem w następnym wierszu: „Niekórtzy ze stojących tam słyszác to, mówili: Patrz, Eliasza woła” (Mk 15,35). A Guillaume dowodzi na podstawie tekstu Iz 45,23 znalezioneo w Qumran, że w czasach Chrystusa suffiks pierwszej osoby liczby pojedynczej nie był tylko *-i*, ale również *-iya*. Jeśli zatem Jezus powiedział *Eliya*, słuchacze mogli zrozumieć imię Eliasza¹⁴. M. Rehm wskazuje, że *'ly* w *Ewangelii Mateusza* może być aramajską formą „Boże mój” i jednocześnie skróconą formą imienia Eliasza¹⁵.

Bardzo oryginalną interpretację podaje F. W. Buckler, który rekonstruuje nasz tekst w ten sposób:

A. E. J. Rawlinson. *St. Mark*. London 1949 s. 237; V. Taylor. *The Gospel according to St. Mark*. London 1953 s.593; Th. Boman. *Des letzte Wort Jesu*. StT 17:1963 s. 103-119 i inni.

¹³ „Zaphthani ist sicher aus azaphthai entstanden (vorausgeht a). Wiedergabe des B — Lautes durch ph entspricht der grichischen Grammatik, die Assimilation der Media, und Tenuis vor spirantischen T-Laut fordert” (E. Rehm. *Eli, Eli, lamma sabachthani*. BZ 2:1958 s. 275).

¹⁴ A. Guillaume. *Mt 27,46 in the Light of the Dead Sea Scrolls of Isaiah*. PEQ 83:1951 s. 78-81.

¹⁵ M. Rehm, jw. s. 276-278.

ל ydk l'my 'zwb 'dny

lub:

ל ydk l'my 'šbwq 'dny

lub jeszcze:

ל yld l'my 'n' 'šbwq 'dny.

To znaczy: W ręce Twoje oddaję mój lud, Boże mój! Autor ten twierdzi, że Jezus wypowiedział te słowa po hebrajsku. Interpretacja ta godzi w ten sposób dane ewangelii synoptycznych co do ostatnich słów Jezusa. Faktem jest bowiem, że Łukasz ma: „Ojczy, w ręce Twoje polecam ducha mego” (Łk 23,46)¹⁶.

Th. Boman sądzi, że Jezus powiedział 'ly 'th (Ty jesteś moim Bogiem), co mogło być zrozumiałe jako aramajskie 'ly' th (Eliasz przyszedł). Tego rodzaju rekonstrukcja tekstu prowadzi do Ps 118,18, a nie do Ps 22. *Psalm* 118 mógł być więc cytowany przez Jezusa po hebrajsku jako hymn pochwalny ku czci Boga¹⁷.

Co można na ten temat powiedzieć? Rozwiązanie podane przez A. Guilmame i M. Rehma jeszcze bardziej zaciemniają całą kwestię, boć przecież w tekście Marka wyraźnie czytamy *eloi* zamiast Mateuszowego *eli*¹⁸. Natomiast interpretacja F. W. Bucklera i Th. Bomana nie liczy się z kontekstem i nie zwraca uwagi na tłumaczenie semickiego tekstu podane przez ewangelistę. Zarówno Marek, jak i Mateusz tłumaczą ten tekst słowami: „Boże mój, Boże mój, czemuś mnie opuścił?” Zmieniając transliterację podaną przez ewangelistów, jak to czynią Buckler i Boman, musielibyśmy powiedzieć, że ewangelisci błędnie przetłumaczyli tekst. To natomiast jest zupełnie nieprawdopodobne. Słusznie też twierdzi B. Lindars, że oryginalność przytoczonej wypowiedzi Jezusa jest tutaj poza dyskusją¹⁹.

Analiza gramatyczna Mk 15,34 dostarcza naszym zdaniem przekonujących dowodów na to, że Marek transliterował tekst aramasji *Psalmu*.

Eloi — aramajskie słowo brzmi dokładnie 'elahi. Jednak samogłoska *a* mogła być wymawiana z zabarwieniem ciemnym i słyszalna była jako coś pośredniego między *o* i *a*²⁰.

Lama lub *lema* (aram. *lam'a*, *l'e'm'a*). Druga forma bliższa jest wymowie aramajskiej, ale w pisowni różnica jest nieuchwytna²¹.

Słowo *sabachthani* — *sbqtny* jest bez wątpienia aramajskie. Transliterate-

¹⁶ Por. F. W. Buckler, jw. s. 387.

¹⁷ Th. Boman, jw. s. 116-119.

¹⁸ Por. na ten temat J. Gnilk a, jw. s. 296.

¹⁹ B. Lindars, jw. s. 89.

²⁰ Por. G. Dalman. *Die Worte Jesu*. Leipzig 1930 s. 43.

²¹ Por. G. Dalman. *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*. Leipzig 1905.

racja została dokonana zgodnie z prawidłami gramatyki greckiej, gdzie dźwięk *k* przed *th* ulega zmianie na *ch* ²².

Porównanie naszego tekstu z aktualnym tekstem targumu Ps 22,2 ujawnia pewne różnice, które zresztą dają się łatwo wyjaśnić. Targumiczne *mṭwk mh* odpowiada Markowemu *lm'* ²³, *'ly* natomiast jest formą spotykaną w targumie Onkelosa ²⁴. Różnica polega więc na doborze słów, a nie na zmianie znaczenia samego zdania.

Tak więc Jezus wypowiedział swe ostatnie słowa według przekazu Markowego po aramajsku i najprawdopodobniej wykorzystał tutaj jedną z obiegowych targumicznych interpretacji. Jak jednak naoczni świadkowie mogli nie zrozumieć słów Jezusa? Innymi słowy: jaka teologiczna myśl związana była w owych czasach z Ps 22,2?

Wydaje się, że znajdziemy odpowiedź na to pytanie w starej literaturze rabinackiej ²⁵. Tak na przykład Rabbi Hiyya ben Abba (†280 po Chr.) wyjaśnia Ps 22,2 w świetle 2 wielkich wydarzeń historii Izraela, mianowicie przejście przez Morze Czerwone i Objawienie na Synaju ²⁶. Natomiast tradycja zawarta w midraszu do *Psalmów* aplikuje nasz tekst do osoby Estery, która modli się o wybawienie Żydów od masakry, grożącej im ze strony Persów: „Boże mój, Boże mój, czemuś mnie opuścił?” (Ps 22,2). Na pierwszy dzień postu mówi się: „Boże mój”, na drugi dzień mówi się „Boże mój”, natomiast na trzeci dzień mówi się: „Dlaczegoś mnie opuścił?” I właśnie wtedy gdy Estera zawołała wielkim głosem „Dlaczegoś mnie opuścił?”, jej modlitwa została wysłuchana... Powiedziała Estera do Świętego: — niech będzie Imię Jego błogosławione! — „Czy postąpiłeś tak z naszymi ojcami w Egipcie, jak teraz to czynisz z nami? Zaiste nie! Jak tylko nasi ojcowie zawołali, wysłuchałeś ich, tak jak powiedziane jest: „Usłyszałem ich krzyk... i zstąpiłem, aby ich wybawić z rąk Egipcjan” (Wj 3,7-8) ²⁷.

Podobne powołanie się na wybawienie z Egiptu znajdujemy również w innej części midraszu:

„Boże mój, Boże mój, czemuś mnie opuścił?” (Ps 22,2). Estera powiedziała: „Boże mój, byłeś przy Morzu Czerwonym; Boże mój, byłeś na Synaju. „Czemuś mnie opuścił?” ²⁸

²² Por. R. Holding. *Grammatik der Septuaginta*. Göttingen 1907 s. 27.

²³ Por. Str-Bill I 1042.

²⁴ Por. TO Gen. 16,13; 21,33; 31,13; 35,1,3; Dt 3,24; 7,9,21; 10,17; 32,18 itd. Resztę przykładów zob. u E. Bredereck. *Konkordanz zum Targum Onkelos*. BZAW 9:1906 s. 3.

²⁵ Na temat ogólnej interpretacji Ps 22 zob. L. Sabourin. *The Psalms, their Origin and Meaning*. Vol. 2. New York 1969 s. 19-22.

²⁶ Pesiqta R. 21 (100^b)

²⁷ Midrasz Ps 22 § 16.

²⁸ Tamże.

Rabbi Pinhas (IV w. po Chr.), który cytuje opinię rabiniego Hosaja (200 r. po Chr.)²⁹ pisze, że „Estera powiedziała: Nasi ojcowie zawołali do Ciebie w Egipcie, a Ty wysłuchałeś ich wołania, gdyż napisane jest: „Pan szedł przed nimi w ciągu dnia w słupie obłoku” (Wj 13,4)³⁰.

To wszystko dowodzi, że Ps 22,2 w egzegezie rabinackiej, aczkolwiek aplikowany do historii Estery, tłumaczony był w świetle wyzwolenia z Egiptu, to jest w świetle wydarzenia, które odgrywało kluczową rolę w teologii Starego Testamentu. Tego rodzaju interpretacja posiada również doniosłą wagę w odczytaniu teologicznego znaczenia śmierci Jezusa³¹. Jednakże wyżej wymienione opinie rabinów zdolni jesteśmy datować dzisiaj na II/III w. po Chr. Bez wątpienia sama interpretacja może być o wiele starsza i sięgać nawet czasów przedchrześcijańskich. Trudność jednak w tym, że nie znaleźliśmy starszych przekazów na ten temat. Jedyny tekst w *Księdze Henocha*, gdzie znajdujemy aluzję do Ps 22,15, nie służy nam żadną pomocą w tym względzie³². Ani Filon Aleksandryjski, ani Józef Flawiusz nie cytują naszego psalmu. Żaden z apokryfów Starego Testamentu nie podaje nam tekstu Ps 22,2. To w znacznej mierze zuboża interpretację, którą pragniemy zaproponować.

Wołanie Jezusa słowami Ps 22,2 rozumiane być mogło jako modlitwa błagalna przywołująca na pamięć uwolnienie z niewoli Egiptu, które było typem zbawczego dzieła Chrystusa. Słowa Jezusa: „Boże mój, Boże mój, czemuś mnie opuścił?” należałoby zatem rozumieć jako głos ufności do Boga, a nie rozpacz. Nie można też wykluczyć również tego, że Psalm 22 używany był w liturgii synagoidalnej w czasie obrzędów Paschy³³, chociaż w obecnym stanie studiów trudno przytoczyć na to jakiś argument. W każdym bądź razie proponowana interpretacja w niczym nie zmienia tekstu przekazanego przez ewangelistę. Nieporozumienie, o którym wspomina wiersz 35, należy prawdopodobnie przypisać zamierzonemu zniekształceniu słów Jezusa ze strony Jego przeciwników, którzy w ten sposób chcieli odwrócić uwagę ludu od znaczenia teologicznego zawartego w słowach Chrystusa.

b) Hbr 1,8-9 (Ps 45,7-8).

Problem, jaki stawia przed nami Ps 45 cytowany w *Liście do Hebrajczyków*, jest innej natury aniżeli w poprzednim wypadku. Autor tego

²⁹ Zob. W. Bacher. *Die Agada der palästinensischen Amoräer*. Vol. 1. Strassburg 1892 s. 89-108.

³⁰ Midrasz Ps 22 § 16.

³¹ Por. R. Le Déaut. *La nuit pascal*. Rome 1963 s. 290 nota 81.

³² Zob. Hen Et. 98,2.

³³ Zob. B. Lindars, jw. s. 89.

Listu cytuje tekst biblijny według tłumaczenia LXX. Jednakże wartość tradycji targumicznej dla naszego tekstu polega na tym, że interpretuje ona Ps 45 w sensie mesjańskim. Tekst nasz przedstawia się następująco:

„Tron Twój, Boże, na wieki wieków,
berło sprawiedliwości berłem królestwa Twego.
Umiłowałeś sprawiedliwość, a znienawidziłeś nieprawość,
dlatego namaścił cię, Boże, Twój Bóg
olejkiem radości bardziej niż towarzyszcy twoich”

(Hbr 1,8-9)

Ps 45 jest prawdziwym hymnem na cześć króla³⁴. Sam tytuł królewski odnoszony niedwuznacznie przez autora *Listu do Hebrajczyków* do Jezusa, wywołał wiele egzegetycznych i teologicznych kwestii³⁵. Autor *Listu do Hebrajczyków* stawia tekst *Psalmu* w sposób widoczny w świetle chrześcijańskiej teologii. Chrystus jest tutaj w pełnym słowa tego znaczeniu prawdziwym Synem Bożym³⁶.

Wersja targumiczna Ps 45,7-8 tłumaczy dosłownie tekst hebrajski, podobnie zresztą jak to czyni Septuaginta. Najbardziej jednak interesujące w tym jest to, że wersja targumiczna interpretuje ten psalm w sensie mesjańskim³⁷. Szczególnie znamieny jest tutaj wiersz 3:

„Piękność twoja, Królu Mesjaszu, większa jest niż [piękność] synów ludzkich, Duch prorocstwa dany został wargom twoim, dlatego Bóg pobłogosławił cię na wieki” (targum Ps 45,3).

Mamy tutaj wyraźną aluzję do Mesjasza, której brak w midraszu do Ps 45³⁸, co można przypisać późniejszej żydowskiej cenzurze, która usunęła zeń to wszystko, co mogło wspomagać chrześcijańską interpretację. Mimo to odnajdujemy ten sam ślad myśli co w Targumie Ps 45 również w innych pismach, których wartość jest jeszcze cenniejsza, bo pozwala określić ich wiek. Tak na przykład targum Neofiti Gen 49,10 zachowuje tradycję podobną do targumu Ps 45:

„Nie zabraknie królów z tych, którzy należą do domu Judy,
ani pisarzy nauczających Prawa wśród synów ich synów,

³⁴ Zob. S. Mowinckel. *The Psalms in Israel's Worship*. Vol. 1. Oxford 1968 s. 74; S. Lach. *List do Hebrajczyków*, Poznań 1959 s. 133-134.

³⁵ Zob. A. Vanhoye. *Exegesis epistulae ad Hebraeos*. Cap. I-II. Romae 1968 s. 109-111.

³⁶ Christus „[...] sic revelatur esse Filius Dei sensu pleno et proinde Deus de Deo, verus Deus de Deo vero, qui in aeternum regnat”. A. Vanhoye, jw. s. 111.

³⁷ W. Bacher cytuje jako mesjańskie targum Ps 18; 45; 48; 49; 50; 60; 110. Zob. *Das Targum zu den Psalmen* s. 466.

³⁸ Por. W. G. Braude. *The Midrash on Psalms*. New Haven 1968 s. 452-453.

aż do czasu, gdy przyjdzie Mesjasz, do którego należy królowanie i któremu ulegną wszystkie królestwa.

O jak piękny jest król Mesjasz, który ma powstać wśród tych, którzy należą do domu Judy! Opasuje swe biodra i wychodzi do walki przeciwko swym nieprzyjaciołom i zabijają królów i księżęta..." (targum Neofiti Gen 49,10-11).

Zarówno w targumie Ps 45, jak i w targumie Gen 49,10-11 Mesjasz przedstawiony jest jako król całej ziemi. Oba też teksty podkreślają piękno Mesjasza przewyższające wszystkich innych. M. Mc Namara dowiódł, że targum Gen 49,10-11 podaje bardzo starą, przedchrześcijańską tradycję³⁹.

Gdy chodzi natomiast o tradycję zawartą w targum Ps 45, to znajdujemy dowód na jej przedchrześcijańskie pochodzenie w *Testamencie Judy*:

„I potem gwiazda wejdzie dla Ciebie z Jakuba
i mąż powstanie (podobny) do słońca sprawiedliwości,
będzie on przebywał z synami ludzkimi w łagodności
i sprawiedliwości i nie znajda w nim żadnej winy” (TJud 24,1-3).

Wyrażenie „łagodność i sprawiedliwość” odnajdujemy w TP 45,4, gdzie jest ono odnoszone do Osoby Mesjasza. Ponadto autentyczność *Testamentu Judy* 24,1-3 nie jest przez nikogo kwestionowana⁴⁰. Tak samo najstarsze warstwy Miszny interpretują nasz psalm w świetle mesjańskich nadziei. W tym względzie ciekawe jest zdanie rabiego Eleazara († 90 po Chr.), który odpowiada na pytanie, czy w czasach mesjańskich będzie można nosić broń. Oczywiście nie. Wprawdzie Mesjasz będzie ją posiadał, ale według R. Eleazara będzie mu ona służyła jedynie jako część dekoracyjna stroju. Zdanie swe potwierdza on cytatem z Ps 45,3: „Przypasz, mocarzu, miecz swój do biodra, twą chlubę i twoją ozdobę” (Šabat 63a). Widzimy zatem, jak ten sam wiersz, który interpretowany jest przez targumistę na sposób mesjański, cytowany był przez rabiego Eleazara jako dowód na wyjaśnienie czasów mesjańskich.

Mamy zatem wystarczająco dużo materiałów, by móc powiedzieć, że Ps 45 rozumiany był w czasach Chrystusa w sensie mesjańskim. Trudno przypisywać taką interpretację pochrześcijańskiej tradycji żydowskiej, ponieważ w tym czasie była tendencja do usuwania tych idei, które służyć mogły obronie wiary chrześcijańskiej⁴¹. Mamy zatem podstawy do twier-

³⁹ M. Mc Namara: *The New Testament and the Palestinian Targum to the Pentateuch*. Roma 1966 s. 233. Zob. również J. M. Allegro. *Further Messianic References in Qumran Literature*. JBL 75:1956 s. 174 n.

⁴⁰ F. M. Braun. *Les Testaments des XII Patriarches et le probleme de leur origine*. RB 67:1960 s. 520; E. Dąbrowski. *Testamenty 12 patriarchów*. PEB II 610.

⁴¹ Por. R. Le Déaut, jw. s. 42.

dzenia, że autor *Listu do Hebrajczyków* posługując się cytatem z Ps 45 miał na uwadze całą tradycję targumiczną, która interpretowała ten tekst w odniesieniu do osoby Mesjasza.

Oba wyżej wymienione przykłady dowodzą, jak bardzo Nowy Testament tkwi w środowisku, z którego wyrósł. Nie ulega wątpliwości, że cytatów ze Starego Testamentu nie dobierano przypadkowo, ale jest również pewne i to, że za każdym cytatem stała bogata tradycja egzegezy judaistycznej, którą dzisiaj mozolnie odkrywamy. Dotarcie do owych źródeł może rzucić wiele światła i pozwoli nam wnikać głębiej w myśl natchnionego pisarza Nowego Testamentu.

Mc 15,34 ET Hbr 1,8-9 À LUMIÈRE
DE LA TRADITION TARGUMIQUE

RÉSUMÉ

L'auteur analyse l'interprétation juive du Ps 22,2 (=Mc 15,34) et du Ps 45,7-8 (= Hbr 1,8-9). L'étude de la tradition targumique et de la littérature rabbinique lui permet de conclure qu'au moins aux II/III s.après J.-C. on interprétait le Psaume 22 à la lumière de l'Exode, mais cette tradition était probablement encore plus ancienne. S'il en est ainsi, le Psaume 22 qui était la prière de confiance en la puissance salvifique de Dieu, rapproche l'événement de l'Exode de l'oeuvre redemptrice du Christ. Quant au Psaume 45, il appartient dans la littérature targumique aux textes messianiques. Cette tradition a été connue déjà au Ier siècle après J.-C.